

Umberto Eco

PROSLOV

u příležitosti Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97

5. října 2000

KNIHY, TEXTY A HYPERTEXTY

Novináři mi často kladou otázky o životě a smrti, Bohu a New Age, zda je román jakožto literární žánr mrtev, zda skutečně žijeme v novém středověku, zda píšou své romány na počítači nebo plnicím perem, nebo zda je v Bibli nějaký tajný kód. Můj příspěvek k povznesení vzdělanosti nespočívá v odpovídání na takové otázky. Existuje však přinejmenším jedno téma, jemuž se vyhýbat nemohu, neboť by bylo obtížné dokázat, že se netýká oblasti mých zájmů.

Jde o tuto otázku: učiní nová elektronická média knihy zastaralými? Otázka je formulována způsobem naznačujícím obavy, a tak bychom si mohli myslet, že tazající by uklidnila odpověď: "Ne, buďte klidní, všechno je v pořádku". Chyba. Řeknete-li jim, že knihy nevyumizí, vypadají zklamaně. Žádná tragédie - žádná zpráva.

Platón vypráví ve Faidrovi o tom, jak Hermés - domnělý vynálezce písma - vychvaloval svůj vynález před faraónem Thamusem a řekl mu, že písmo umožní lidem zapamatovat si to, co by jinak zapomněli. Faraón však spokojený nebyl. "Velký uměle Thovte," řekl, "paměť je veliký dar, který se musí udržovat bdělým neustálým cvičením. Tvůj vynález způsobí, že si lidé už nebudou muset paměť cvičit. Budou si věci pamatovat nikoli vnitřním úsilím, nýbrž jen díky vnější podpoře."

Platónův text je ovšem ironický. Platón svůj argument proti psaní napsal. Dnes víme, že knihy nejsou způsobem, jak někoho jiného přimět, aby myslel místo nás; naopak jsou to stroje na povzbuzování dalšího myšlení. Teprve po vynálezu písma se stalo možným napsat takové mistrovské dílo spontánní paměti, jakým je Proustovo Hledání ztraceného času. A dále, jestliže tomu kdysi bývalo tak, že si lidé museli cvičit paměť, aby si něco zapamatovali,

po vynálezu písma si museli paměť opět cvičit, totiž aby si zapamatovali knihy. Knihy jsou výzvou paměti, paměť zlepšují, neuspávají ji.

Faraón však ztělesňoval odvěký strach: strach, že nový technologický vynález by mohl zabít něco, co pokládáme za cenné a plodné.

Slovo zabít jsem použil záměrně, neboť o více než tisíc let později nám Victor Hugo ve svém románu *Notre Dame de Paris* líčí kněze Clauda Frollo, který se smutkem pohlíží na věže své katedrály. Příběh *Notre Dame de Paris* se odehrává v 15. století, po vynálezu knihtisku. Předtím byly rukopisy vyhrazeny omezené elitě gramotných lidí a jediným prostředkem, jak poučit masy o příbězích Bible, Kristově životu, životech svatých, mravních zásadách, činech národní historie, či o povaze neznámých národů, byly obrazy katedrál. Frollo má na svém stole tištěnou knihu a šeptá: "ceci tuera cela", toto zabije tamto (kniha zabije katedrálu, abeceda zabije obrazy).

V šedesátých letech napsal Marshall McLuhan Gutenbergovu galaxii, v níž hlásá, že lineární způsob myšlení, nastolený vynálezem tisku, začal být nahrazován globálnějším způsobem vnímání a chápání prostřednictvím televizních obrazů a jiných elektronických zařízení. Pokud ne sám McLuhan, pak jistě mnozí z jeho čtenářů ukazovali prstem na manhattanskou diskotéku, pak na vytištěnou knihu, a říkali "toto zabije tamto". Kdyby byl Marshall McLuhan zůstal s námi ještě nějakou chvíli, byl by první, kdo by napsal něco jako Gutenberg se vrací. Počítač je jistě nástroj, pomocí něž lze vytvářet a upravovat obrazy, stejně jistě však je, že počítač se stal především nástrojem alfabetským. Abychom mohli počítač používat, musíme umět psát a číst.

Jsou nějaké rozdíly mezi první a druhou Gutenbergovou galaxií? Především: pravěké editory ze začátku osmdesátých let nabízely pouze možnost lineárně psaných sdělení. Dnešní počítače už nejsou pouze lineární, mohou pracovat s hypertextovou strukturou.

Původní otázka se tudíž štěpí na dvě jiné dramatické otázky: (a) zmizí knihy jakožto fyzické předměty? a (b) zmizí knihy jakožto virtuální předměty tím, že se přemění na hypertextové struktury?

Existují dva druhy knih: ty, které jsou určené ke čtení, a ty, jichž se používá ke konzultacím. Co se týče knih ke čtení (může to být román, filosofické pojednání nebo sociologická analýza atd.), normální způsob jejich čtení je ten, který bych nazval detektivním. Začnete na první stránce, kde vám autor sdělí, jaký zločin byl spáchán, sledujete pak každou cestu vyšetřování až do konce, a nakonec objevíte, že pachatelem byl sluha. Konec knihy a konec vašeho čtenářského prožitku. Všimněte si, že totéž se děje, čtete-li např. Husserlovy Ideen. Autor chtěl, abyste tuto knihu otevřeli na první stránce, sledovali řadu jím předkládaných otázek a viděli, jak nakonec dospívá k jistým závěrům. Jistě, badatel, který už tuto knihu zná, ji může číst znovu tak, že skáče ze stránky na stránku ve snaze odhalit možnou souvislost tvrzení z první kapitoly s nějakým tvrzením z kapitoly poslední... Badatel se tak může rozhodnout vyhledat dejme tomu každý výskyt slova idea v Husserlově díle, to však jsou způsoby čtení, které by laik za přirozené nepokládal.

A pak jsou knihy k nahlížení, jako příručky a encyklopedie. Encyklopedie jsou určeny ke konzultacím, nikdy ke čtení od první do poslední stránky. Zpravidla vytáhneme daný svazek encyklopedie, abychom se dozvěděli či si připomenuli, kdy zemřel Napoleon, nebo jaký je vzorec kyseliny sírové. Badatelé používají encyklopedie způsobem důmyslnějším. Tak např. chci-li zjistit, zda bylo možné, aby se Napoleon setkal s Kantem, vytáhnou svazek K a svazek N své encyklopedie. Objevím, že se Napoleon narodil 1769 a zemřel 1821, Kant se narodil 1724 a zemřel 1804, kdy Napoleon byl už císařem. Není nemožné, že se oba setkali. Musel bych patrně nahlédnout do Kantovy biografie - nebo do biografie Napoleonovy (ale v krátké biografii Napoleona, který se ve svém životě potkal s velmi mnoha osobami, by se jeho případné setkání s Kantem mohlo přehlédnout, zatímco Kantovo setkání s Napoleonem by zaznamenáno být mělo). Zkrátka musím prolistovat mnoho knih na mnoha policích své knihovny, musím si dělat poznámky, abych později mohl posbíraná data porovnat atd. Krátce řečeno, to vše mne bude stát hodně nepříjemné fyzické práce.

U hypertextu mohu místo toho proplouvat celou encyklopedií. Mohu spojit událost, zaznamenanou na počátku, s řadou podobných událostí rozestých v celém textu. Mohu porovnat začátek s koncem, mohu požadovat nalezení všech případů, v nichž je Napoleonovo jméno spojeno se jménem Kantovým, mohu porovnávat jejich narození a smrt - zkrátka mohu svou práci vykonat během pár vteřin či minut.

Hypertexty jistě učiní encyklopedie a příručky zastaralými, také z důvodů ekonomických. Vzpomeňme, že pro mnoho lidí je mnohasvazková encyklopedie neuskutečnitelným snem nejen vzhledem k ceně, ale i k místu pro její uložení. Navíc se tištěná encyklopedie nedá ani snadno přenášet, ani snadno aktualizovat. Elektronické encyklopedie nezabírají žádné místo, můžete je mít kdekoli a vždy v poslední verzi.

Může hypertextový disk nebo WWW nahradit knihy ke čtení? Knihy zůstanou nezbytné nejen pro literaturu, ale i pro všechny okolnosti, v nichž je třeba číst pečlivě, nikoli jen získávat informace, nýbrž o nich i uvažovat. Číst počítačovou obrazovku není totéž jako číst knihu. Pomyslete na postup učení se novému počítačovému programu. Tento program zpravidla poskytuje na obrazovce všechny potřebné pokyny. Avšak uživatelé, kteří se chtějí tento program naučit, si obvykle buďto tyto pokyny vytisknou a čtou je, jako by šlo o knihu, nebo si koupí vytištěný manuál. Po ne více než dvanácti hodinách strávených u počítače mám oči jak dva tenisové míčky, cítím potřebu se pohodlně usadit v křesle a přečíst si noviny, možná i dobrou báseň. Myslím si, že počítače šíří novou formu gramotnosti, že však nejsou s to uspokojit všechny intelektuální potřeby, které vyvolávají.

Existují dva nové vynálezy, které jsou na pokraji průmyslového využití. Prvním je kopírovací stroj, pomocí něž můžete listovat katalogy mnoha knihoven, zvolit si potřebnou knihu, stisknout tlačítko - a stroj vám vytiskne a sváže váš vlastní exemplář, a to jakýmkoli zvoleným typem písma. To nepochybně změní knižní trh, pravděpodobně to zničí knihkupectví, ale knihy to neodstraní. Zkrátka, každá kniha bude zhotovena podle přání kupujícího, tak jako tomu bylo u starých rukopisů. Druhým vynálezem je e-kniha: vsunutím mikrokazety do počítače nebo připojením se na internet, dostanete ty stránky, které potřebujete. Později je můžete zrušit nebo zapsat a stránky jsou volné pro další knihu. I v tomto případě budete mít stále knihu - tak odlišnou od našich knih, jako se naše knihy liší od starých rukopisů na pergamenu a jak se liší první výtisk Shakespeara z r. 1623 od posledního kapesního vydání. Jsou nyní lidé, kteří říkají, že nikdy nečetli tištěnou knihu, ale nyní čtou s velkým potěšením dejme tomu Kafku v podobě e-knihy. Já dávám přednost vydáním na papíře, chtějí-li však používat nové prostředky, nemám námitek. Ať je na papíru nebo na elektronické stránce, Kafka bude vždy pro čtenářovu mysl týmž, byť ne z hlediska očního lékaře.

Régis Debray si všiml souvislosti faktu, že hebrejská civilizace byla civilizací založenou na knize, s tím, že to byla civilizace kočovná. Myslím si, že to je velmi důležitý postřeh. Egypťané si své záznamy mohli tesat do kamenných obelisků, Mojžíš nemohl. Chcete-li překročit Rudé moře, pak je svitek praktičtějším nástrojem k zaznamenávání a přenosu moudrosti než obelisk. Mimochodem, jiná kočovná společnost, totiž arabská, byla také založena na knize a psaní dávala přednost před obrazy. Knihy netrpí výpadky elektrického proudu a jsou mnohem odolnější vůči nárazu. Až dodnes knihy stále představují nejekonomičtější, nejpružnější, nejdostupnější způsob přenosu informací za velmi nízkou cenu. Počítačová komunikace vás předhání, knihy cestují s vámi a vaší rychlostí, ale když ztroskotáte na pustém ostrově, kde nemáte žádnou šanci zapojit počítač do zásuvky, bude kniha stále cenným nástrojem. A i kdyby měl váš počítač solární baterie, nemohli byste snadno číst v poloze vleže. Knihy patří k těm druhům nástrojů, které jednou vynalezeny nemusí být dále vylepšovány, protože jsou zcela v pořádku v té podobě, v níž byly od počátku: takovými nástroji, jakými jsou kladivo, nůž, lžíce či nůžky.

Dnes ovšem existují nové hypertextové teorie, podle nichž i knihy ke čtení, ba i básně, lze transformovat do hypertextu. V tomto místě se přesouváme k druhé otázce, neboť problém již není (nebo není pouze) fyzický: týká se samé povahy tvořivé činnosti, procesu čtení.

Za prvé bychom měli pečlivě rozlišovat mezi systémy a texty. Systém (např. lingvistický) je celkem možností vykazovaných daným přirozeným jazykem. Konečná sada gramatických pravidel dovoluje mluvčímu vytvářet nekonečné množství vět a každou lingvistickou položku lze interpretovat v termínech jiných lingvistických či sémiotických položek: slovo definicí, událost příkladem, přirozený druh obrazem atd. Ve slovníku naleznou, že pes je definován jako savec, a když se podívám na heslo savec, zjistím, že savec je definován jako zvíře, musím se podívat na heslo zvíře atd. Vlastnosti psa však mohou být současně uvedeny na příkladech obrazů psů různých ras, a když se tam říká, že jistá rasa žije v Laponsku, musíte se podívat na heslo Laponsko, abyste zjistili, kde to je... Tento systém je konečný (encyklopedie je fyzicky omezená), je však virtuálně neomezený v tom smyslu, že se můžete dostat do nekončícího, spirálovitého pohybu ad infinitum. V tomto smyslu jsou nepochybně všechny představitelné knihy obsaženy v dobrém slovníku a dobré gramatice. Dejte anglický slovník a anglickou gramatiku Shakespeareovi a žáčkovi, a oba budou mít stejné šance vytvořit Romea a Julii.

Avšak text není ani lingvistický, ani encyklopedický systém. Daný text redukuje nekonečné či neurčité možnosti systému a vytváří uzavřené univerzum. Řeknu-li Dnes ráno jsem měl k snídani..., dovoluje mi slovník jíst spoustu možných věcí, pokud jsou něčím organickým. Když však text dokončím a pronesu Dnes ráno jsem měl k snídani chleba s máslem, vyloučil jsem sýr, kaviár, pastrami a jablka. Text kastruje nekonečné možnosti systému.

Vezměte třeba nějakou pohádku, např. Červenou Karkulku. Text vychází z dané sady postav a situací (děvčátko, matka, babička, vlk, les) a řadou konečných kroků dospívá k řešení. Jistě můžete pohádku číst jako alegorii a událostem a činům postav můžete připisovat rozmanité morální smysly, nemůžete však Červenou Karkulku přeměnit na Popelku.

Předpokládejte nyní, že nějaký konečný a omezený text je organizován hypertextově: každé slovo je spojeno mnoha vazbami se slovy jinými. Ve slovníku nebo encyklopedii je slovo vlk potenciálně spojeno s každým jiným slovem, které je součástí možné definice či možného popisu vlka (vlk je tak spojen se slovy zvíře, savec, divoký, nohy, kožich, oči, les, se jmény zemí, v nichž žije...). V Červené Karkulce může být vlk spojen pouze s textovými oddíly, v nichž vlk vystupuje nebo se v nich explicitně zmiňuje. Řada možných spojů je konečná a omezená. Jak lze hypertextové strategie použít k "otevření" konečného a omezeného textu?

Pomocí mnoha internetových programů se zkoušelo učinit text fyzicky neomezeným v tom smyslu, že příběh lze obohacovat dalšími příspěvky různých autorů či čtenářů. Vezměme jako příklad Červenou Karkulku: první autor navrhne výchozí situaci (děvčátko vstoupí do lesa) a různí přispěvatelé mohou rozvíjet příběh jeden po druhém, např. tak, že děvčátko nepotká vlka, ale Pinocchia, oba vstoupí do začarovaného zámku, kde se střetnou s magickým krokodýlem atd., takže příběh může pokračovat roky. Zde lze vznést otázku o přežití samého pojmu autorství na jedné straně a o uměleckém díle jakožto organickém celku na straně druhé.

Jenže k tomu už v minulosti docházelo bez narušení autorství i organického celku. V Commedii dell'arte se na základě canovaccio od sebe lišilo každé provedení v závislosti na náladě a fantazii herců, takže nejsme s to identifikovat nějaké jediné umělecké dílo jediného autora, zvané Arlecchino servo di due padroni, nýbrž můžeme zaznamenat jen nepřerušenu řadu provedení, povětšinou definitivně ztracených, jistě se však od sebe lišících. Jiným

příkladem je jazz jam session. Věříme, že existovalo privilegované provedení Basin Street Blues, ale jen proto, že přežila pouze poslední nahrávka těchto sessions, a víme, že není pravá. Bylo tolik Basin Street Blues, kolik bylo provedení.

Na takovou absenci autorství jsme si zvykli u populárních kolektivních uměleckých děl, do nichž každý z účastníků něco přidal. Takové způsoby uskutečňování svobodné tvořivosti jsou vítány a jsou součástí kulturní tkáně společnosti. Existuje však rozdíl mezi uskutečňováním takové aktivity, která vytváří nekonečné a neomezené texty, a existencí už vytvořených textů, které snad lze interpretovat nekonečně mnoha způsoby, jež však jsou fyzicky limitované. Hypertextové zařízení, které nám dovoluje vynalézat nové texty, nemá nic společného s naší schopností interpretovat předem existující texty.

Dejme tomu, že čtete Tolstého Vojnu a mír: toužebně si přejete, aby Nataša nepřijímala dvoření toho mizery Anatolije; toužebně si přejete, aby tak skvělá osoba, jakou je kníže Andrej, nezemřela, a aby on a Nataša mohli spolu šťastně žít navěky. Máte-li Vojnu a mír v hypertextovém a interaktivním programu, můžete ji přepsat a vytvořit si svůj vlastní příběh podle vlastních přání, můžete vymýšlet nesčetné Vojny a míry, v nichž se Pierru Bezuchovi podaří zabít Napoleona, nebo - podle vašich sklonů - Napoleon porazí generála Kutuzova. Jaká svoboda, jaké vzrušení! Každý Bouvard nebo Pecuchet by se mohl stát nějakým Flaubertem!

S již napsanou knihou (jejíž osud je určen "represivním" autorským rozhodnutím) to udělat nemůžete. Musíte přijmout zákony Osudu a uznat, že osud nedokážete změnit. Hypertextový a interaktivní román vám dovoluje praktikovat svobodu a tvořivost, ale již a definitivně napsaná Vojna a mír nás nekonfrontuje s neomezenými možnostmi naší představivosti, nýbrž s přísnými zákony, panujícími nad životem a smrtí.

Victor Hugo nám v Bídnicích podává krásný popis bitvy u Waterloo. Hugo ví nejen, co se stalo, ale i co by se bývalo stát mohlo, ale nestalo. Ví, že kdyby Napoleon věděl, že za vrcholem hory Saint Jean jsou kyrysníci generála Milhauda, nebyl by kapituloval před anglickou armádou (jenže jeho informátor se vyjadřoval neurčitě nebo neochotně). Hugo ví, že kdyby byl pastýř, který vedl generála von Bülowa, ukázal jinou cestu, nebyla by pruská armáda dorazila včas, aby vyprovokovala francouzskou porážku.

Pomocí hypertextového programu můžete přepsat Waterloo tak, že Grouchy dorazí se svými muži, aby zachránil Napoleona, ale tragická krása Hugova Waterloo dává čtenáři pocit, že věci se odehrávaly nezávisle na jejich přáních. Kouzlo tragické literatury je v pocitu, že její hrdinové by svému osudu mohli uniknout, ale nepodařilo se jim to kvůli jejich slabosti, pýše či zaslepenosti.

Hugo nám také říká: "Taková závrať, taková chyba, taková zkáza, takový pád, který udivil celé dějiny - je to snad bez příčiny? Ne... zmizení tohoto velkého muže bylo nutné pro nadcházející nové století. Někdo, komu nelze odporovat, se o tuto událost postaral... Bůh tudy prošel, Dieu a passé." Právě to nám říká každá velká kniha, že Bůh tudy prošel, a prošel pro věřící i skeptiky. Jsou knihy, které nemůžete přepsat, neboť jejich posláním je poučovat nás o nutnosti, a jen tehdy, jsou-li brány vážně, mohou nám takovou moudrost poskytnout.

Jejich represivní lekce je nezbytná pro dosažení vyššího stavu intelektuální a mravní svobody.